

Marosán Bence Péter:
Az értelem színe és visszája
Ullmann Tamás: *Az értelem dimenziói*¹

Ullmann Tamás munkásságának egyik irányadó témája a tapasztalatban zajló értelemképződés és sematizálás. Ez határozza meg a 2010-ben megjelent *A láthatatlan forma*² című könyvének gondolatmenetét, melyet a szerző egy háromkötetes vállalkozás első tagjának szánt. A 2010-es könyv bevezetőjében a szerző különbséget tett affektív, figurális (az észleleti értelem szintjén működő) és a nyelvi-kulturális (a nyelviileg artikulált jelentésekben megnyilvánuló) sematizmus között – és a művet annak szentelte, hogy körüljárja a figurális sematizmus problémáját.³ A háromkötetes vállalkozás következő darabja (mely a szerzőtől származó információ szerint a nyelvi-kulturális sematizmus problémájának lesz szentelve), jelenleg készülöben van. *Az értelem dimenziói* nem konkrétan ennek a háromkötetes projektnek a része, viszont a szerző általános, az értelemképződés és a sematizmus változatos formáit vizsgáló kutatási törekvései közé illeszkedik, és bizonyos módon előkészíti a terepet a következő, szisztematikus műnek.

Az értelem dimenziói című munka azonban maga is egy egységes, koherens, saját lábán megálló mű. Fontos ezt hangsúlyozni, mivel elsőre talán megévezető lehet, hogy a könyv korábban megjelent tanulmányokból lett összeállítva. Többről van itt szó, mint egy olyan tanulmánykötet esetében, ahol egy szerző egy kötetben gyűjti össze korábbi írásait, hogy „meglegyenek egy helyen”, de nem végez érdemi munkát rajtuk. Ullmann tudatos koncepció szerint összeszerkesztette, egymáshoz szervesítette az írásokat, három kivétellel (I., II., és VIII.) a szövegeket jelentős mértékben kibővítette és átdolgozta, van, ahol a tematikus egység elé külön bevezetőt írt. („Ötödik rész: A keletkezés ártatlan-

¹ Ullmann Tamás: *Az értelem dimenziói*, Budapest, L'Harmattan, 2012.

² Ullmann Tamás: *A láthatatlan forma. Sematizmus és intencionalitás*, Budapest, L'Harmattan, 2010.

³ Ullmann: *A láthatatlan forma*, 10 sk.

sága”, 259-261). Az átdolgozások, a tudatos szerkesztés eredményeképpen az egész itt valóban több lett, mint a részek pusztá összege: elmondhatjuk, hogy új mű született. A könyv összesen tizennégy írást tartalmaz, melyet öt fő részben rendezett el a szerző: I. Kant öröksége, II. A szubjektivitás problémája, III. Túl a tárgykonstitúción, IV. A gondolkodás aspektusai, V. A keletkezés ártatlansága.⁴

A tanulmányok összekötő motívuma egyfelől az értelem, értelemátalakulás, illetve a tapasztalatban zajló sematizáló működések problémája, másfelől, az előbbtől elválaszthatatlan, azzal szerves összefüggésben, a transzcendentális probléma. Ez utóbbi kérdés némileg leegyszerűsítve a feltételrendszerek problémájára vonatkozik: azoknak a feltételeknek az összességére, amelyek a tapasztalati működéseket, illetve a mégoly bonyolult gondolatokat, művészi, tudományos, filozófiai elképzeléseket lehetővé teszik, de maguk nem hozzáférhetőek minden további nélkül a tapasztaló, gondolkodó szubjektum számára. A felszín alá húzódnak, láthatatlanok maradnak. Olyanok, mint a szem: látunk vele, de magát a szemet nem tudjuk látni.⁵ A látás feltételeként kivonja magát a láthatóság alól. A transzcendentális az, ami a tapasztalat, a gondolkodás vakfoltját alkotja. Vissza tudunk rá következtetni, de direkt módon nem tud megjelenni. Csak azáltal tudunk egyáltalán tapasztalni és gondolkodni, hogy vannak ilyen vakfoltok, amelyek lehetővé teszik a tapasztalatot és a gondolkodást. Nem speciálisan vakfoltokként, hanem lehetőség-feltételekként, amivel viszont lényegileg összekapcsolódik vakfolt-jellegük.

A mű egyik fő törekvése tehát az, hogy mindenütt kiépítse a közvetítéseket a tapasztalat különböző szintjei és rétegei között, és ezzel szoros összefüggésben áll a tapasztalat különböző szintjein működő sematizáló funkciók leírása. A sematizálást azonban úgy szeretné Ullmann megmagyarázni, hogy mindig hagyjon teret a semmilyen korábbi séma alá be nem sorolható tapasztalati

⁴ A mű pontos felosztása és az egyes tanulmányok címei: Első rész: I. Az örök visszatérés imperatívusza, II. Kant és a hattyú, Második rész: III. Interioritás nélküli tudat, IV. Az öncsalás ellen, V. Az idő mint a szubjektivitás alapja és horizontja, VI. A vágy fenomenológiája, Harmadik rész: VII. Fantázia és intencionalitás, VIII. Normalitás és illúzió, Negyedik rész: IX, Transzcendentális Husserlnél és Kantnál, X. Az értelem két dimenziója – Husserl és Wittgenstein, XI. A jelentés és a jel fenomenológiája – Husserl és Derrida, XII. Fenomenológia és analitikus elmefilozófia, Ötödik rész: XIII. A hatalom akarása, XIV. Az örök visszatérés.

⁵ A tükörben nem magát a szemet látjuk, amivel látunk, hanem annak tükörképét.

újdonság felbukkanásának, amely új sémák megalkotására kényszerít bennünket, sőt, alkalmasint alapjaiban rengeti meg, vagy – szélsőséges esetben – robbantja fel hagyományos sémáinkat.⁶ A másik pedig a vakfoltok kitapogatásának végrehajtása. Kézenfekvő a kérdés: ha Ullmannál az egyik fő feladat a közvetítések megteremtése, akkor van-e vajon szerinte közvetítés a transzcendentális és a tárgyi-tapasztalati dimenzió között? Van-e átmenet, közvetítés a tapasztalati megjelenés és e megjelenés feltételei között?

Noha a szerző nem ad erre egyértelmű választ, a mű egyik helyén erre a kérdésre mégis kapunk egy közvetett feleletet. Husserl és Wittgenstein gondolkodását összehasonlítva (X. fejezet) arra a belátásra jut, hogy Husserl visszaretent a konstituáló tudatra visszavezethetetlen konkrét, kulturális, interszubjektív viszonyok gondolatától (amely nem tartható a transzcendentális program keretei között), mert abban a relativizmus veszélyét látja. Másrésztől Wittgenstein a kulturális és interszubjektív kapcsolatok által jelentett többletet remekül tudta kezelni és elemezni a „nyelvjátékok” koncepciója révén. Ő viszont, éppen ellenkezőleg, a tudati immanenciában zajló értelemképződés fenomenológiai dimenziójától riad vissza. „A két gondolatalakzat – írja Ullmann – így egymás vakfoltját jelenti, hiszen Husserl és Wittgenstein azt dolgozta ki külön-külön, ami a másik számára „gránitkeménységű” problémának bizonyult”.⁷ Vagyis: különböző perspektívákból képesek vagyunk látni a másik perspektíva számára valami miatt hozzáférhetetlent, így elvileg képesek vagyunk arra, hogy – bizonyos korlátok között – kitapogassuk az egyes perspektívákhoz hozzátartozó transzcendentális feltételeket.

Mi a helyzet a *saját* perspektívánk transzcendentális feltételeivel? Úgy tűnik számomra, Ullmann csatlakozik azokhoz a szerzőkhöz, akik szerint nincsen külső, abszolút perspektíva, szükségszerűen be vagyunk zárva saját perspektívánkba (többek között Nietzsche, Merleau-Ponty és Deleuze álláspontja ez).⁸ De ez nem jelenti azt, hogy 1) ez a bezártság egyúttal elzártágot is jelentene a másik perspektívájától, tehát hogy a másik perspektívája teljességgel hozzáférhetetlen a számunkra, és 2) nem jelenti azt, hogy saját perspektívánk transzcendentális feltételei is hozzáférhetetlenek volnának. Egyszerűen annyit jelent, hogy nem ugorhatjuk át a saját árnyékunkat; konkrétan: véges lények vagyunk, akiknek pozíciójukból fakadóan véges rálátásunk van saját és

⁶ Ullmann 2012, 104sk.

⁷ Ullmann 2012, 226.

⁸ Lásd pl. Ullmann 2012, 268sk.

embertársaink pozíciójára, de van valamekkora rálátásunk. A semmilyen hozzá-
férés és a „minden hozzáférhető” között meglehetősen széles az átmenet.⁹ Ren-
delkezünk a világban egy véges pozícióval, ahonnan a magunk korlátozott esz-
közeivel megpróbálhatjuk kitapogatni a különböző értelmezések vakfoltjait, és a
többiekkel való kommunikáció révén, bár közvetett és korlátozott („tükör által
homályosan”), de igenis valóságos (tényleges ismeretet nyújtó) rálátás nyílik sa-
ját vakfoltjaink egy részére.

A kötet bevezetése maga is áttekintést ad a kötet tartalmáról. Úgy gon-
dolom mindenesetre, hogy érdemes volna ezen a helyen külön kiemelni az
egyes részek bizonyos fontos motívumait. Az első főrész Kantra összpontosít.
Az első tanulmányban a szerző Kant és Nietzsche között von néhány, első pil-
lantásra talán meglepőnek tűnő, de később megvilágító erejű párhuzamot. Az
egyik ilyen a kategorikus imperatívusz és az örök visszatérés nietzschei „impera-
tívuszának” formális és feltétlen volta. Deleuze állapítja meg az örök visszatérés
nietzschei gondolatáról: „Az örök visszatérés ugyanolyan szigorú parancsot ad
az akaratnak, mint amilyen Kanté volt”.¹⁰ Mégpedig a következőt: „*Amit
akarsz, azt akard úgy, hogy annak egyszersmind örök visszatérését is akard*”.¹¹ A
másik ilyen fontos motívum pedig az öncsalás tilalma, a kiváltképp önmagunk-
kal szemben, saját cselekvésünk „mozgatórugóira” vonatkozó intellektuális tisz-
tesség feltétlen követelménye. A következő tanulmány Kant „legnehezebb gon-
dolatával”, a sematizmus problémájával foglalkozik, tehát az érzékiség és érte-
lem között közvetítő séma problémájával; ahol a séma sem nem teljesen képi,
sem nem teljesen fogalmi, hanem általános alakzatként vagy szabályként képes
arra, hogy a két szint között közvetítsen. Rendelkezünk már megmerevedett,
kialakult, bejártott sémákkal (ezek a *reproduktív képzelőerő* alá tartoznak) és
teremthetünk új sémákat (a *produktív képzelőerő* segítségével).¹² Sematizálás
nélkül nem képzelhető el tapasztalat, és a sematizálás soha nem ér véget. Min-
dig törekednünk kell viszont arra, hogy a már meglévő sémákat fellazítsuk,
hogy újabb és újabb nézőpontokat keressünk a dolgokhoz.

⁹ Ld. ehhez Fehér M. István megjegyzését: „az, hogy nem rendelkezünk az abszolút
igazsággal, nem azt jelenti, hogy semmiféle igazsággal sem rendelkezünk; nagyon is
rendelkezünk egy nagyon is valóságos igazsággal; csak ez egy véges, emberi, egzisz-
tenciális igazság”. Fehér M. István: „Metafizika, hermeneutika, szkepszis”, in *Vigília*
(2006)71: 651-661.

¹⁰ Gilles Deleuze: *Nietzsche és a filozófia*, Budapest, Holnap kiadó, 1999, 112.

¹¹ Deleuze, uo., Ullmann 2012, 26.

¹² Ullmann 2012, 42sk.

A második főrész vezérmotívuma a szubjektum és a szubjektivitás problémája; illetve e fogalom válsága a 19. század második felében, és radikális átalakulása olyan szerzőknél, mint Nietzsche, Wittgenstein, továbbá a fenomenológia klasszikus szerzői, vagy a klasszikus szubjektum-fogalom posztmodern kritikusan. A korábbi kartézianus, metafizikai, szubsztanciális, önmagába zárt immanencia-régióként elgondolt szubjektum-fogalom a klasszikus német idealizmus korszakának alkonyát követően válságba jutott, és ebből a válságból a különböző szerzők különböző, egyéni módokon próbáltak kiutat találni. Nietzschénél a szubjektum elemi erőknek egy testi „magamban” („*Selbst*”) való egyesülése. Wittgensteinnél az én nem a világ része, hanem a világ határa (egyfajta transzcendentális feltétel),¹³ aki viszont másfelől személyes, etikai én, akinek a helyes élet feladatát kell megvalósítania a világban, (aki viszont etikai személyként nem is jelenik meg, mint etikai, a világban. „Én a világ határán”).¹⁴ A fenomenológia mozgalom szerzőinél a hangsúly a transzcendencia fogalmán volt; azon tehát, hogy az én nem elkülönül a világtól, hanem mindig kívül a világra, mindig szerves, intim viszonyban létezik a világgal; identitásának alapja nem önmagában van, hanem azt valamiképpen a világból meríti.

A harmadik főrész a tárgykonstitúcióval kapcsolatban keresi a vakfoltokat, oly módon, hogy olyan vidékekre merészkedik, ahol túl kell lépnünk a tárgy megszilárdult, statikus képzetén. Az egyik ilyen a gyenge fantázia terepe, a másik pedig a normalitás kérdése, ahol ez a fogalom minden tárgytapasztalat előfeltételének bizonyul. Ami a gyenge fantáziát illeti: kiderül, hogy a tapasztalatot mindig kíséri a gyenge fantázia (nem teljes tudatossággal gyakorolt, tehát passzívan működő) teljesítménye; részt vesz a tapasztalat értelmezésében, artikulálásában, valahol a tudatosság és a tudattalan határán. Olyan esetekre kell gondolnunk, amikor úgy érezzük, *mintha hallottunk volna valamit*, de nem vagyunk benne biztosak, aztán kiderül, hogy mégis, vagy elintézzük annyival, hogy csak képzelődtünk. A normalitás egy operatív fogalomnak bizonyul. Ez azt jelenti, hogy nehezen tudjuk definiálni, leginkább a működésében tudjuk tetten érni ezt a struktúrát. Minden cselekvés, tárgyészlelés a normalitás bizonyos módjainak alávetett, az viszont, hogy mi a norma, helyzetről-helyzetre változik; ezért is olyan nehezen meghatározható ez a fogalom (ha egyáltalán meghatározható).

¹³ Ullmann 2012, 66.

¹⁴ Ullmann 2012, 66sk.

A negyedik rész történeti távlatokban foglalkozik a vakfoltok kutatásával. Ebben a részben szereplő tanulmányok főszereplője Husserl. Ullmann részben Husserl példáján mutatja be más szerzők vakfoltjait, részben más szerzők elemzésén keresztül mutat rá a Husserl filozófiájában fellelhető vakfoltokra. A rész negyedik tanulmányában, mely fenomenológia és analitikus elmefilozófia kapcsolatával foglalkozik, Ullmann annak a véleményének ad hangot, hogy az analitikus elmefilozófia döntően a kartézianus tudatfelfogás örököse, és a transzcendentális fordulattal szembeni elutasító viszonya miatt kiesik számára a tárgyi értelem képződésének egész problémaköre, ami viszont döntően hozzájárulhat a filozófiai kérdések felvetéséhez és kidolgozásához. Ezekben a tanulmányokban a szerző a filozófiai viták természetébe is bepillantást kíván nyújtani az olvasó számára.

Végül az ötödik rész két Nietzsche-szövege a kései Nietzsche két alapfogalmát járja körül: a hatalom akarását és az örök visszatérést. Itt egyfelől Ullmann megvizsgálja a hagyományos metafizikára, sőt a hétköznapi nyelvre¹⁵ irányuló brutális erejű nietzschei kritikát, másfelől azt állítja előtérbe, hogy ezen kritika alapján Nietzsche hogyan dolgoz ki a hagyományos metafizikán túllépő új, az akarat és a keletkezés fogalmain alapuló ontológiát. Ez a testi létezés és az állandó mozgásban, átalakulásban lévő erők ontológiája. Az örök visszatérés nietzschei gondolatát elemezve Ullmann arra jut, hogy ez a gondolat az idő olyan radikalitású szemléletéhez juttat bennünket, amilyenre a filozófia történetében Nietzsche előtt egyáltalán nem akadt példa, és Nietzsche után se sok.¹⁶

Összefoglalásképpen azt mondhatjuk a potenciális olvasónak, hogy koherens, összefüggő könyvvel, nem csupán egyszerű tanulmánygyűjteménnyel lesz dolga. A művet olvashatja egységes szöveggént is, az értelemképződés és a szubjektivitás problémáiról, másfelől, egy egységesen elrendezett gondolatmenet részeként, az egyes szövegek önmagukban is olvashatók, melyek a szerző jellemző érdeklődési irányainak megfelelően eredeti megvilágításba helyeznek olyan klasszikus szerzőket, mint Kant, Nietzsche, Husserl, Heidegger, Wittgenstein, Sartre és Derrida.

¹⁵ Ullmann 2012, 273, korábban: 60skk.

¹⁶ Ami a Nietzsche utáni gondolkodókat illeti, Ullmann egy elsőre talán meglepőnek tűnő javaslattal Husserlt nevezi meg, akinek kései korszakában az idő emelkedik az abszolútum szerepébe, a C-kéziratokban és egyes további, kései kutatási kézírataiban. Ullmann 2012, 306.